

LINGVISTIKADA TEONIMIYANING TADQIQI

Xolbekova Munisa Sobirovna

Termiz davlat universiteti

O‘zbek lingvistikasi I kurs magistranti

E-mail: umarmunisa0518@gmail.com

Annotatsiya: *ushbu maqolada lingvistikadagi turli sohalarga izohlar keltirilib, shulardan teonim tushunchasiga to‘xtab o‘tilgan. Teonimlarning yuzaga kelishi, uning lingvistikadagi o‘rni va masalalari yoritilgan hamda ayrim teonimik tushunchalar: Dev, pari, jin, ajdarho, payg‘ambar kabilarning umumiy nomlari, personajlarining Orta Osiyo demonologiyasidagi ijobiy yoki salbiy qahramonlar teonimlar sifatida akslanishi keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *teonim tushunchasi, onomastika, antroponimika teonomika, kosmonimika, zoonimika, astronomika, Axuramazda, Axriman.*

Abstract: *this article provides comments on various areas of linguistics, and among them, the concept of theonym is discussed. The emergence of theonyms, their role and issues in linguistics are highlighted, and some theonymic concepts are presented: common names of giants, fairies, demons, dragons, prophets, etc., and their characters are reflected as theonyms of positive or negative heroes in Central Asian demonology.*

Key words: *concept of theonym, onomastics, anthroponymics, theonomics, cosmonymics, zoonymics, astronomy, Ahuramazda, Ahriman.*

Lingvistikda teonimikaning kelib chiqishi qadim-qadimlarga borib taqaladi va bu boradagi izlanishlar hali-hanuz olib borilmoqda va o‘z qiymatini, dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q. Taxminan, inson o‘zini anglashga bo‘lgan ehtiyojlar kelib chiqishi bilan bog‘liq zamonlardan buyon ilohiy, xayoliy mavjudotlarga sig‘inish, tabiatdagi

mavjud yaratqilardan kuch olishga intilish hozirgidan birmuncha yuqori darajani egallagan. Buning isboti sifatida tarixga nazar tashlasak, mezolit davri mil.avv 12-7 ming yilliklar - muzlik davrida odamlar tirik qolish chun ov oldi tayyorgarligida o'sha davr ongi bilan har xil suratlar, toshlardan madad so'rashgan, cho'qinishgan. Ya'ni bu ovda katta yordam beradi deb hisoblashgan. Demak, diniy qarashlar inson bilan birga tug'ilgan va yashashda davom etyapti.

Teonim yunon tilidan olingan bo'lib θεός —“Xudo” + ὄνομα — “Ism, nom”) — ayni ilohiyot ma'nosini ifodalovchi bir tushunchaning mifonimik bir ko'rinish hisoblanadi. Shunday qilib teonim tushunchasiga o'tishdan oldin uning aslida qaysi soha tarkibida o'rganilishini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Onomastika bu (yun. onomastike — nomlash, nom qo'yish san'ati) — tilshunoslikning har qanday atoqli nomlarni, ularning paydo bo'lish va o'zgarish tarixini o'rganuvchi bo'limi, shuningdek, barcha atoqli nomlar yig'indisi. Ayrim tadqiqotlarda "Onomastika" termini antroponimika ma'nosida ham qo'llangan⁴². Onomastika mavjud onomastik tizimlarni aniqlash va o'rganishni maqsad qilib qo'yadi. Onomastika atoqli nomlarni olgan obyektlarning toifalariga muvofiq quyidagi bo'limlardan iborat:

antropnimika — kishilarning atoqli nomlarini;

toponimika — geografik obyektlarning atoqli nomlarini;

teonimika — turli diniy tasavvurlar bo'yicha xudolar, ma'budlar, diniy-afsonaviy shaxs va mavjudotlarning nomlarini;

zoonimika — hayvonlarga qo'yilgan (shartli) atoqli nomlarni;

kosmonimika — fazoviy bo'shliq hududlari, galaktikalar, burjlar va boshqalarning ilmiy muomalada va xalq orasida tarqalgan nomlarini;

astronimika — ayrim osmon jismlari (planeta va yulduzlar)ning nomlarini o'rganadi. Onomastikaning yuqoridagilardan tashqari yana bir qancha bo'limlari bor. Onomastika atoqli nomlarni

realionimlar (avval yoki hozir mavjud bo'lgan obyektlarning nomlari) va

⁴² <https://uz.wikipedia.org/wiki/Onomastika>

mifonimlar (xayoliy-to‘qima ob‘yektlarning nomlari)ga bo‘ladi.⁴³ Ushbu atoqli otlar onomasiologiya tarkibida o‘rganiladi.

Onomastik birliklar lisoniy xususiyatlariga qarab adabiy va dialektal, odatdagi (amaliy) va poetik, zamonaviy va tarixiy, nazariy va amaliy turlarga bo‘linadi.

O‘zbekistonda onomastika o‘tgan asrning ikkinchi yarmidan rivojlana boshlagan sohalardan biri hisoblanib, uning negizidagi teonimlar ya’ni Alloh va ilohiy tushunchalarni bildiruvchi atoqli otlar ayni davrdan o‘rganila boshlandi. Prof. Sh.Maxmaraimova “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida onomastik birliklarga keng to‘xtab o‘tib, teonimik hodisani deonimlashuv hodisasi sifatida e’tirof etib, o‘zga tildagi deonimlashuvdan ko‘p holatlarda nom hosil bo‘lishining referentativ asosiga ko‘ra farq qilishini, ya’ni o‘zbek tilidagi deonimlashgan birliklar kishilarning ichki va tashqi xarakter xususiyatini aks ettiruvchi belgilar orqali yuzaga chiqishini va asosan sifat turkumidagi so‘zlarda namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi. Ammo hosila nominativlarning barchasini ham lisoniy jihatdan turg‘un deonimlar deb hisoblash to‘g‘ri emasligini, o‘zbek tilida mavjud deonimlashgan nominativlar lisoniy qiymatdan ko‘ra ko‘proq nutq vaziyatiga mos okkazonal qo‘llanish xususiyatiga ega hamda onomastikaning mustaqil obyekti bo‘la olmasligini e’tirof etadi⁴⁴. Masalan, Oshiq G‘arib nomining “g‘arib” so‘zida ‘musofir’, ‘bechora’, ‘kimsasiz’, ‘mushfiq’, ‘madadga muhtoj’ ma’nolari mavjud. Payg‘ambarimiz Muhammad Mustaf (s.a.v)ning e’tirof etishlaricha, “Ollohning eng sevimli qullari g‘ariblardir”.

Teonimning semantik ma’nosi yunoncha “teog” – xudo, “onoma” – atoqli ot degani. O‘zbek tilida atoqli otlarning ba’zi tiplari kam tadqiq qilingan sohalardan biri hisoblangan va bu borada R.Nuriddinova⁴⁵, F.Nurmonov⁴⁶, G.S.Senesarev⁴⁷, Soh

⁴³ O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

⁴⁴ Sh.Maxmaraimova Hozirgi o‘zbek tili. (Leksikologiya) 2-qism. –T.:2021. – B.60.

⁴⁵ Nuriddinova R. O‘zbek teonimlari xususida.// Adabiyot gulshani. 2-qism – Navoiy, 2004. –B 91-93

⁴⁶ Nurmonov F. Xizr obrazi genezisiga doir ayrim mulohazalar. // O‘zbek tili va adabiyoti, 2004 – 2-son, -B. 51-54

⁴⁷ Г.С.Сенсарев. К истории некоторых категорий теонимов у народов Средней Азии и Казахстана // Ономастика Средней Азии.№2. – Фрунзе, 1980. – С.273-282.

Kamol⁴⁸, N.Uluqov⁴⁹, A.Xolmatov⁵⁰ kabi olimlarning izlanishlari diqqatga sazovordir. Ammo hali bu tadqiqotlar ushbu yo‘nalishning barcha jihatlarini ochib bera olmagan, yani ilmiy-nazariy asoslarini yetarlicha o‘z asoslarini topmagan deb ayta olamiz.

G.S.Senesariy islomdan oldingi va islom davridagi ba’zi teonimlar haqida so‘z yuritib, “Axuramazda, Axriman, Dev, Pari, Jin, Ajdarho kabi diniy nomlarni izohlagan. Olimning fikricha, bu nomlar O‘rta Osiyo va Qozog‘iston regionida keng tarqalgan to‘rtta mifologik obraz: Dev, Pari, Jin, Ajdarhoni – umumiy nomlari personajlarining O‘rta Osiyo demonolgiyasidagi salbiy qahramonlar nomlarini teonimlar qatoriga kiritish mumkin”, deydi.⁵¹

Tillayeva M.ning “Xorazm onomastikasi tizimining tarixiy-lisoniy tadqiqi” (“Avesto” onomastikasiga qiyoslash asosida) mavzusidagi filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi ikkinchi bobining uchinchi bo‘limi “Tangri nomlari” deb nomlanadi. Dissertatsiyadagi qadimgi mifologik tasavvurlarga ko‘ra, insonga homiylik qiluvchi g‘ayrioddiy kuchlar turli xil ko‘rinishda namoyon bo‘lish xususiyatiga ega deb qaralganligi, shuningdek, Yashtlar turli ilohlarga bitilgan alqovlarda ajdodlarimizning turli tasavvurlarini o‘zida mujassamlashtirgan tangri nomlari o‘ziga xos tizimni tashkil qilishi haqida aytilgan. Tadqiqotchi “Avesto”dagi iloh nomlari, ko‘pincha yerdagi tushunchalar bilan bog‘lanishini ta’kidlaydi.⁵²

O‘zbek onomastikasi bo‘yicha olib borilgan nazariy tadqiqotlarda bir tushunchani ifodalovchi terminlar Oloh, Xudo, Tangri leksemalari Olohning sifatini bildiruvchi atamalar va ularning o‘zbek ismlarida zuhur bo‘lishi, islomgacha bo‘lgan xudolarning nomlari, afsonaviy maxluqotlar – ajdarho, dev, pari, shayton, jin, ot, bo‘ri yoki boshqa

⁴⁸ Sohib Kamol. 505 ism ma’nosi. Ismlar lug‘ati. – Qarshi, Nasaf, 2004. –B. 30.

⁴⁹ Uluqov N. O‘zbekcha diniy matnlarda teonimlar. // O‘zbek tilshunosligining va adabiyotshunosligining dolzarb masalalari. – Andijon, 2001, - B. 44-45

⁵⁰ Xolmatov A. Teonimiya haqida umumiy tushuncha. // O‘zbek tilshunosligiga oid tadqiqotlar, - Toshkent, 1993. –B. 83-84

⁵¹ Г.С.Снесарев. К истории некоторых категорий теонимов у народов Средней Азии и Казахстана // Ономастика Средней Азии.№2. – Фрунзе, 1980. – С.275

⁵² A.Primov, N.O‘rozova. O‘zbek tili teonimlarini o‘rganish masalalariga doir. Samarqand - 2009

mavjudotlar nomlari, payg‘ambar, pir va turli ilohiy tushuncha hamda tasavvurlarning nomlari teonimlar tizimiga kirib, o‘zbek nomlarining o‘ziga xos bir tarmog‘ini tashkil etishi xususida so‘z yuritiladi.⁵³

R.Nuriddinova diniy va afsonaviy tushunchalarni ifodalovchi terminlar haqida so‘z yuritar ekan, ismlarning tanlanishi va berilishida geografik obyektlar, turli mavjudotlarning u yoki bu tarzda nomlanishi har xil diniy, ilohiy, afsonaviy, shuningdek, etnografik tushuncha va tasavvurning sezilarli o‘rni borligini ta’kidlaydi. Bir qator onomastik terminlarning bo‘lishida qayd qilingan tushuncha va tasavvurlar motivlik rolini o‘ynaydi: diniy-afsonaviy tushunchalarni umumiy tarzda ifoda qiluvchi terminlar: teonimlar, teonimiya, teonimik nomlar, afsonaviy nomlar, diniy nomlar, mifik nomlar, diniy-afsonaviy antroponomiya, diniy ismlar, ilohiylashtirilgan nomlar, mifonimlar, xaoliy-faraziy nomlar, o‘zbek teonimiyasi kabi.⁵⁴

Diniy tushunchalar nomlari (teonimlar): bayat “Tangri, Xudo”, bacaq//bacag “ro‘za”, burxan (xit.) “budda; payg‘ambar, but”, yalabac // yalavac //yalafar “payg‘ambar”, savci “payg‘ambar” va shu kabilar⁵⁵. Shu kabi har bir onomastik tadqiqotchi o‘z qarashlarida teonim tushunchasiga bir-bir to‘xtalib o‘tgan, ammo bu nomning to‘liq tadqiq qilinganini anglatmaydi.

Xulosa qilib aytganda, teonim deyilganda faqat Alloh nomlari va ularning sifatlashlari nomi tushunilishi kerak.⁵⁶ Qolgan nomlar esa diniy-ilohiy tushunchalar bilan bog‘liq nomlar deb yuritilsa, aniq va tushunarliroq bo‘lard. Negaki, avvalgi va hozirgi diniy qarash bir-biridan tubdan farq qiladi. Bu esa teonimning turli davrda turli o‘rinlarda talqin qilinganligiga borib taqaladi. Misol tariqasida Dev, Parilar mavjudligiga ishonilgan zamonlarda bu ular chun topinish manbayi hisoblangan. Va

⁵³Begmatov E., Do‘simov, Nafasov T., Qorayev S. O‘zbek nomshunosligi: tadqiq yo‘nalishi va usullari. Urganch shahrida bo‘lib o‘tgan nomshunoslikka bag‘ishlangan sobiq ittifoq miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiyasi ma‘ruzalar, tezislari// Xiva, 1991, №1. –B.12.

⁵⁴ Nuriddinova R. O‘zbek teonimlari xususida, // Adabiyot gulshani. 2-qism. Navoiy, 2004. –B. 91-93.

¹⁴ Hamidulla Dadaboyev. O‘zbek Terminologiyasi: o‘quv qo‘llanma / Hamidulla Dadaboyev. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. 38-bet.

⁵⁶ A.Primov, N.O‘rozova. O‘zbek tili teonimlarini o‘rganish masalalariga doir. Samarqand – 2009

shuni ta’kidlash joizki, Xudo darajasigacha ko‘tarilgan ayrim hollarda. Endi bu nomlarni o‘sha davr qarashi bilan kelib chiqib teonim deb atashimiz tabiiy. Ammo hozirda bu nomlarga teonim emas diniy-ilohiy mavjudotlar deb qaralyapti. Mening nazarimda, teonim atamasini eng oliy nomga sazovor bo‘lgan Alloh ismlariga qo‘llanadigan “muborak nom” deb atasak, to‘g‘riroq bo‘lardi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Onomastika>
2. O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
3. Sh.Maxmaraimova Hozirgi o‘zbek tili. (Leksikologiya) 2-qism. –T.:2021. – B.60.
4. Nuriddinova R. O‘zbek teonimlari xususida.// Adabiyot gulshani. 2-qism – Navoiy, 2004. –B 91-93
5. Nurmonov F. Xizr obrazi genezisiga doir ayrim mulohazalar. // O‘zbek tili va adabiyoti, 2004 – 2-son, -B. 51-54
6. Г.С.Снесарев. К истории некоторых категорий теонимов у народов Средней Азии и Казахстана // Ономастика Средней Азии.№2. – Фрунзе, 1980. – С.273-282.
7. Sohob Kamol. 505 ism ma’nosi. Ismlar lug‘ati. – Qarshi, Nasaf, 2004. –B. 30.
8. Uluqov N. O‘zbekcha diniy matnlarda teonimlar. // O‘zbek tilshunosligining va adabiyotshunosligining dolzarb masalalari. – Andijon, 2001, - B. 44-45
9. Xolmatov A. Teonimiya haqida umumiy tushuncha. // O‘zbek tilshunosligiga oid tadqiqotlar, - Toshkent, 1993. –B. 83-84
10. Г.С.Снесарев. К истории некоторых категорий теонимов у народов Средней Азии и Казахстана // Ономастика Средней Азии.№2. – Фрунзе, 1980. – С.275
11. A.Primov, N.O‘rozova. O‘zbek tili teonimlarini o‘rganish masalalariga doir. Samarqand - 2009

12. Begmatov E., Do‘simov, Nafasov T., Qorayev S. O‘zbek nomshunosligi: tadqiq yo‘nalishi va usullari. Urganch shahrida bo‘lib o‘tgan nomshunoslikka bag‘ishlangan sobiq ittifoq miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiyasi ma‘ruzalar, tezislari// Xiva, 1991, №1. –B.12.
13. Nuriddnova R. O‘zbek teonimlari xususida, // Adabiyot gulshani. 2-qism. Navoiy, 2004. –B. 91-93.
14. Hamidulla Dadaboyev. O‘zbek Terminologiyasi: o‘quv qo‘llanma / Hamidulla Dadaboyev. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. 38-bet.
15. A.Primov, N.O‘rozova. O‘zbek tili teonimlarini o‘rganish masalalariga doir. Samarqand – 2009

